

Руски утицај у Херцеговини у XIX веку

Срби из Херцеговине обраћају се Русији

Још од 16 века Срби из Босне и Херцеговине траже помоћ од Русије. У 17 а поготово 18 веку они »почињу сматрати једноверну и једнокрвну Русију као своју земљу и руске царе не само као своје заштитнике но и као своје стварне владаре.«¹⁾ Петар Велики, »самодрџац васемъ православнимъ«, проводио је преко православља своју политику и у државама аустријским и турским помагао Србе морално и материјално. Његова помоћ у Херцеговини није била нити је могла бити тако јака и издашна као, рецимо, у то време у Војводини, али је ипак била видљива. Сам А. Гиљфердинг пише како су му калуђери у манастиру Житомислићу показали и то »не без гордости« Општи Минеј, на чијој првој страници стоји написано: „Лѣто отъ Рождества Христова 1717 сію святую книгу пожаловалъ Петръ Монархъ Россійскій въ Србскую землю въ манастирь Житомысличъ и принесе ихъ Гавро И Михаилъ синови Иліе Милорадовича.“²⁾

У Херцеговини се према томе већ тада знало за Русију и у ширим народним слојевима, знало се шта она значи међу европским државама. Осим тога знало се да сви образованији свештеници из Војводине и Србије стичу своје духовно образовање у Русији и да се само тамо може изучити »потпуно православље«. Они који су могли читати коју књигу од српских писаца до Доситеја осећали су да има неког руског духа и утицаја у тим књигама и мислили су да тако треба књиге писати; а нису знали да је то руско-словенски језик, и како је он настао. У ширим масама Херцеговине, у првој половини 19 века, нису владали чисти појмови о овој словенској земљи, што је било сасвим разумљиво због ретких или никаквих школа. О Русији се знало толико, да

¹⁾ Ј. Скерлић: Срп. Књиж. у XVIII веку, стр 108.

²⁾ Гиљфердинг: Поџдка по Герцеговинѣ..., стр. 61—62. — Милорадовић, од којих је Миласав подигао манастир Житомислић а његова браћа још неколико манастира у Херцеговини, потичу од познате херцеговачке породице „которые вскорѣ послѣ завоеванія Турками Герцеговины, покинули свою родину и удалились въ Россію, не желая следовать примѣру многочисленных своихъ соотечественниковъ отрещихся своихъ вѣри, для сохраненія своихъ прежнихъ правъ, и пріавшихъ исламъ.“ К. Ал. Илларионов: Православный монастырь Житомисличъ в Герцеговинѣ, Чернигов 1884, стр. 1.

негде на северу, сасвим далеко, живи православни цар који се стара »васколиким православним народом«.

Још од ранијих времена, од Карађорђа и црногорских владара Петра II и Данила, спољња политика Србије и Црне Горе, нарочито ове последње, па њихово наслањање на Русију, свагда су налазили одјека и у Херцеговини. У свим приликама, па и онда кад се руска политика није могла директно залагати за хришћанске државе, Срби у Херцеговини увек су питали: »А шта каже Русија? Је ли Русија с нама?« У Херцеговини су, на пример, мало знали да признање Црне Горе »као једне врсте посебне државе« после победе Ња Граховцу (1858) није дошло заслугом само Русије него и заслугом, можда и већом, Наполеона III. Занимљиво је да је и сам Лука Вукаловић, кад му је положај код куће постао неносан, отишао седамдесетих година у Русију да тамо умре. Кримски рат, на пример, изгубљен за Русију, био је узбудио Херцеговце, али их није поколебао у њиховом русофилству. Управо тим поводом била је састављена у Херцеговини нека молитва за Русију и хришћанство, која се, према речима једног памтеника, овако изговарала: »О Боже велики и силни! Подари снагу благочестивој Русији, мајци и заштитници нашој, окријепи је за нова и велика дјела и агарићанској сили учини крај!«³⁾

Пре оснивања руског конзулата у Мостару, А. Гиљфердинг, тада генерални конзул у Сарајеву, посетио је Мостар 1857 и тој посети дао »научну боју«. Његов долазак у Мостар био је велики догађај за Србе који су, у своме одушевљењу, били заузели »опозициони став против локалних власти«. Званични претставник Русије посетио је неколико угледних мостарских Срба, међу њима неке квештенике, и три пута православну цркву, у којој је присуствовао литургији.⁴⁾ Видећи у својој средини »једновернога« претставника велике Русије, Мостарци су се натецали ко ће му више љубави исказати. У цркви, на литургији, служио је архимандрит Јоаникије Памучина и реткога госта са његовом пратњом »пленио својим прекрасним гласом и побожним служењем«. Школска деца певала су у складном хору, без нота, у српском напеvu. Том приликом Памучина је одржао говор у ком је, из тактичких разлога, морао бити опрезан па чак истакнути добронамерно држање власти после проглашења Хати-хумајуна.⁵⁾

Пролазећи кроз Херцеговину, руски конзул је био усхићен држањем Срба и пријемом на који је код њих налазио; из далеких села сељаци су долазили да би видели Русе. Он је знао да су свештеници били они који су народ васчитавали у томе правцу, али међу њима ваљда ниједан није био толико одушевљен Руси-

3) Према казивању Јеф. Милишића.

4) Дубравчић Шауенштајну од 2 јуна 1857 и 7 јануара 1858 (Бечки државни архив).

5) Гиљфердинг, стр. 52—53.

јом, у коју је желео да дође, као Прокопије Чокорило, који ће мало доцније постати као неки мостарски експерт за руске ствари.⁶⁾

Руска помоћ

После Гиљфердинговог повратка из Херцеговине, већ идуће године оснива се у Мостару руски конзулат. Није се могло ни помислити да би се без руске помоћи могло остварити подизање најпотребнијих цркава у Херцеговини и њихово снабдевање књигама, одеждама и осталим стварима. Откуда се с друге стране могла помоћ очекивати? Црна Гора сиромашна, а Србија вечито заузета својим невољама.

Исте године Прокопије Чокорило спрема се у Русију; тамо ће му бити при руци увек предусретљиви и одани Гиљфердинг, а мостарски митрополит ће га препоручити митрополиту Филарету у Русији с тим да »поради да поиште милостињу од благочестиви и православни доброчинаца за све херцеговачке манастире, цркве и школе.«⁷⁾ Боравећи у Русији од 1858 до 1860, Чокорило је постигао лепе резултате. Створио је везе са утицајним руским људима, припремио терен за школовање херцеговачких ђака у Русији и пробудио интерес угледних руских кругова за херцеговачке Србе. Изгледа да је он имао везе и са руским листовима. Тако, на пример, у 19 броју листа С. Петербургскія Вѣдомости од 1859 г. приказано је жалосно стање херцеговачких Срба, који су препуштени себи и својој беди. Његова преписка, од које има понешто сачувано, најбоље показује какву је активност он био развио у Русији и, доцније, после повратка, у целој Херцеговини. Он се обраћа молбама познатој и тада утицајној грофици Наталији Протасовој, па грофици Блудовој за прилоге, а »оберпрокуратору« Св. Синода у Петрограду, грофу Толстоју за моралну потпору; кнегиња Таџјана Васиљчикова шаље му прилоге, а многи други Руси (Михаил, Гаврил и Александар Сергијевић, а саветник Петар Магејевич) шаљу му иконе, књиге, одежде итд.; саветник Петар Куртуков прилаже сам 500 сребр. руб. за успенску цркву у Пабели; грофица Протасова била је посредница код руске царице, која је дала за женску школу у Мостару 1200 рубаља; у женској школи црквица је била посвећена Марији Магдалени у знак захвалности према руској дароватељици. За сиромашне херцеговачке цркве руски родољуби, славенофили и богаташи поклањали су одежде, иконе, олтаре, двери, рипиде, псалтире, молитвенике, тресбице итд., а међу дародавцима налази се и сам руски цар. Многи су Руси давали прилоге у новцу и различитим

⁶⁾ Исти списак, стр. 14—17.

⁷⁾ Арх. Срп. општине у Мостару.

стварима са изричитом жељом да се имена њихових живих и мртвих спомињу у цркви којој је прилог намењен.⁸⁾

Стизање прилога из Русије и попуњавање сиромашних цркава, као и грађење нових, утицало је необично повољно на широке народне масе; свет се дивео сјајним и блиставим поклонима и одеждама које су у бујној машти Херцеговаца дочаравале величину и моћ Русије. Јевстатије Дучић, примивши за манастир Дужи руске прилоге 1860, пише Чокорилу: «Кад сам видио ове дивне и богате дарове и прилоге, будите увјерени да сам од радости протрнуо.»⁹⁾ Нићифор Дучић пише Чокорилу, после његовог повратка из Русије, да једва чека кад ће се с њиме састати, па му тражи Гиљфердингове књиге; а мало доцније, 1869, Ђорђе Николајевић из Задра јавља му да је радостан кад чује како »настојите да се цркве и школе по Херцеговини зидају«. »Цркве и Школе то су најглавније потребе.«¹⁰⁾ Руска помоћ и сарајевским Србима — исто као и мостарским — и у књигама и у црквеним стварима била је у ово време знатна,¹¹⁾ али је нарочито била јака приликом градње нове цркве. Према аустријском извјештају, нову цркву (1869) прави руска влада потпуно о своје трошку; сам олтар запашће је неколико хиљада форинти,¹²⁾ а два руска сликара нарочито су дошла да сликају унутрашњост цркве; њих плаћа српска општина дневно по 1,50 фор., али праву надницу од 3 дуката они примају од руске владе.¹³⁾ Сарајевске школе исто тако биле су издашно помагане од Русије. Приликом отварања друге девојачке школе у Сарајеву (1870), ова просветна установа, поред учитељице коју шаље митрополит Михаило из Београда и помоћи од 500 форинти, добива редовну руску годишњу помоћ од 750 рубаља.¹⁴⁾

Чокорилове напоре сви су признавали. И сама српска православна општина у Мостару даје му као неку врсту писменог признања кад пише: »О. Чокорило тамо (у Русији) се је преко мјере трудио и сабрао ону милостињу у новцима, књигама и другим вешћима, које смо ми општество мостарско све примили и за то дали признаницу, како што нам је било и из Департамента наручено.«¹⁵⁾

Штета је што Чокорило није бележио своје утиске док је био у Русији. У најмању руку такав дневник данас би нам ваљао за то, да употуниме слику руског расположења, у оним ширим друштвеним слојевима, према Србима у тим данима. Али зато

⁸⁾ Арх. Срп. општине у Мостару.

⁹⁾ и ¹⁰⁾ Из извора архива.

¹¹⁾ Соретин Бојсту од 10 јула 1860.

¹²⁾ Исти истома од 18 дец. 1869.

¹³⁾ Исти истома од 10 дец. 1870.

¹⁴⁾ Исти истома од 4 јуна 1870.

¹⁵⁾ Арх. Срп. општине у Мостару.

знамо да се Чокорило вратио из Русије још већи русофил него што је био пре поласка. У архиву српске општине у Мостару постоје неке белешке које нас, по свим знацима, упућују на то да се ради о Чокорилу, иако нису писане његовом руком. Према тим белешкама могли бисмо створити закључак како се Чокорило осећао у Русији и са каквим је »удивљењем«¹⁶⁾ путовао том земљом. »У мојој малој приземној ћелији — ту је записано — великога списатеља рускога г-на Погодинова тако се удивим да нијесам честито знао питати се с њиме и тако ме устријели у срце његово пришествије, покаже ми књигу Г. Гиљфердинга.«¹⁶⁾ »21 новембра у манастиру Чудаву гледао сам како производе од архимандрита архијереја Порфирија, епископа Димитријевскога, ту је началствовао митрополит Филарет и два владике од Александрије и Црне Горе и њима је име обојици Никонори... ту је било очен славно видјети црковни поредак и како старац митрополит Филарет дјејсвује како ангел небесни.«¹⁷⁾

Руски ђаци

Шездесетих година почиње озбиљније школовање Херцеговаца у Русији. И раније неколика свештеника била су тамо на школовању (знамо преко Памучине да су јеромонах Саватије Мркоњић у Завали и поп Бошко у Мркоњићу свршили богословију у Кијевско-Печорској лаври), али се тек сада почиње систематски радити у томе правцу. Једна група херцеговачких ђака била је већ крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у Русији; међу њима су Јован Пичета, Јово Дреч, Димитрије Богичевић, Шћепо Говедарица, Алекса Чокорило, Никола Билић и Васо Остојић. »Србин Херцеговац«¹⁸⁾ Јово Дреч, ученик трећег разреда гимназије, пише својим родитељима из Петрограда (14 маја 1860) између осталог: »Пуно вам благодарим што сте ме овако пустили, зашто ви не знате како је мени овђе лијепо у нашијех великијех благодјетеља, који ме држе као свога сина«. »О бабо и мати, опомињете ли се како сте ми тада са трудом дозволили да идем овамо у славну Русију, а ја сам увјерен да се сад сами радујете што сам пошо«. »Обећали су ми да ће ме, кад свршим гимназију, отпремити вама на виђење... а послѣје ћу се опет вратити овамо и наступити у универзитет и у њему треба се учити четири године.«¹⁸⁾ А Никола Билић јавља се Чокорилу из Одесе

¹⁶⁾ Гиљфердинг Александар Феодорович (1831—1872) био је познати славнофил. Објавио је Писма о историји Срба и Бугара (1854) и 1856 постављен за руског конзула у Госни, о којој је написао »одличну књигу, препуну знаменитих информација и сасвим непознатих дотле историских података«¹⁸⁾ (1859) — Станојевић: Нар. енциклопедија, I, стр. 466.

¹⁷⁾ Арх. Срп. општине у Мостару.

¹⁸⁾ Исти архив.

(21 децембра 1860) па му каже: »Чуо сам да сте ви говорили како се ја не учим; напротив, ја се учим. На испиту сам добро одговорио и отијетку добио: харашо — добро, очен харашо — врло добро и спасибо. Боље ми чистије изговарам по руски... и ректор ме похвалио.«¹⁹⁾ 1861 у Одеси су била четири ученика из Мостара, два из Сарајева и један из Скадра. Мостарски ђаци, кад су се нашли у новој земљи, и осетили благодат образовања и корист коју ће њихов народ имати од њих, форсирају и сами отпремање способних ђака на школовање. Споменути Никола Билић из Одесе, у писму од марта 1861, тужи се како је тамо мало Херцеговаца и каже да би требало да их има бар 50; »не спремајте само из Мостара — пише он — но и из других градова и села; јер у Мостару ће нас доста бити, а мало ће се који наћи да остави град и у село иде.« »Видите како Бугари труде се и обучавају у Универзитету, Академији, Пимназији и Семинарији; а ми?«²⁰⁾ Исти Билић у једном другом писму упућеном Чокорилу обраћа пажњу на то да се прави бољи избор у ђацима који се упућују на студије: »Молимо вас да не изаберете тупије који не знају ништа да се не би захрамили.«²¹⁾ Скоро сви ђаци из Русије стоје у преписци са Чокорилом; Јован Пичета на пр. обавештава свог »духовног оца« о савременим догађајима у Одеси и уопште у Русији (јавља му на пр. о смрти »старе императорице«) и шаље му поздраве од Бугара са којима се он упознао приликом свог бављења у Русији. У једном другом писму из 1861 овај ученик пише: »Ја нисам оставио отачаство да му будем од штете, него од користи«. У истом смислу Јово Дреч јавља се Чокорилу из села Орефина код Новгорода; из тог писма од 1862 г. разабире се национална свест и морална снага мостарске омладине. »Задатак наш, мој и моје браће, јест овај: користити своме народу тј. радити у корист народне просвјете, народне среће и славе, у корист народног напредовања у свијету. А да бисмо били што боље у стању радити о овоме, треба нам да се што боље овдје приготовимо, но ипак не гледајући на дуго пребивање у туђој земљи да останемо Срби.«²²⁾

Многи ученици сећали су се својих ближњих, слали им књиге и разне поклоне. Тако Василије Остојић шаље из Одесе (18 јуна 1860) Алекси Пупићу »проба пера«, стрини Јованки »стихотвореније«, Јови Петковићу књигу „О состојанију православних цркавей“, брату Ђорђи „Набљуденије русских авторов во время холеры“, неком Јефтану »Сербске загонетке«, Марији и Софији по један салун, »моме Сими« »купију са шећером и четири крајцара у њој«, па разне књиге Суши и »другу« Ники.²³⁾ Неки опет

¹⁹⁾ Исти архив.

²⁰⁾ Арх. Срп. општ. у Мостару.

²¹⁾ Исти архив.

²²⁾ Исти архив.

²³⁾ Исти архив.

ученици чезну за домовином (Јово Дреч пише: »Души мојој почело се је већ чинити да јој је тијесно у овој широкој земљи па хоће да се истргне из прсију и да полети премилима предјелима рођене земље«), а неки се, после свршених студија, прилагођавају новим приликама и остају сасвим у Русији. За њих Лука Грђић овако каже: »Таквих је ђака изображено подоста те их имаде и данас који висока мјеста заузимају, иако нијесу били сретни, да својим умним плодом користе своме народу у (ужој отаџбини.«²⁴⁾

Руска пропаганда и ратови

Руска пропаганда у овим крајевима провођена је плански и на разне начине. Школовањем ђака и давањем стипендија стварали су се људи који ће у будућности, кад ступе у јавни живот, бити ослонци руске политике. Сада, руска пропаганда се ослања на неке угледне грађане и свештенике. У једном извештају Сафетпаше говори се о руској пропаганди у Босни и Херцеговини; ону у Босни спроводи митрополит Михаило у Београду, а у Херцеговини руски конзулати у Дубровнику и Мостару. О носиоцима те пропаганде у Мостару, учитељу Перовићу и Леонтију Радловићу, биће посебно говора. И Кечет и фра Грга Мартић слажу се да су ова двојица водила широку акцију »за спасавање народа херцеговачког.«²⁵⁾

О свима истажнутим људима и правцима још пре невесинске пушке вођена је евиденција од стране руских конзулата у Дубровнику и Мостару. Кад је поп Б. Зимонић био затворен од турских власти, конзул Безобразов му је изразио месечну помоћ од 6 дуката, а осталим из његова друштва по 3 дуката. Богдан је изгледа тражио руско поданство и нудио конзулу још 1000 породица које би се отселиле у Русију.²⁶⁾ Колико је то све проверено и колико је тачно да је руски двор био обећао Богдану преко конзула богате спахилуке и сваком домаћину 100 оваца, 8 волова, 5 коза, разног семења и алата, не знамо и не изгледа нам до краја вероватно.

Сигурно је међутим да су руски претставници у овим крајевима искоришћавали сваку прилику, да би Срби осетили да је Русија са њима и да се стара о њиховој судбини. Кад је, почетком 1876, сахрањиван у Дубровнику млади херцеговачки војвода Максим Баћевић, руски конзул у Дубровнику био је у свечаној униформи у пријатњи која је претворена »у народну манифестацију за устанак и слободу Босне и Херцеговине.«²⁷⁾

²⁴⁾ Л. Грђић Бјелокосић: Мостар некад и сад, стр. 24.

²⁵⁾ Dr. Josef Koetschet: Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens u. seine Nachfolger, Sarajevo 1909, S. 48—49; fra Grga Martić: Zapamćenja (1829—1878), Zagreb, 1906.

²⁶⁾ Т. А. Братић: Живот и дјела Бог. Зимонића, Панчево 1895, св. 1, стр. 29.

²⁷⁾ Записи од 1928, св. 5.

Сви херцеговачки устанци, а нарочито онај из 1875, пружали су много видљивих доказа да Русија води рачуна о Херцеговини, истина увек под згодном и маскираном формом, и имајући у виду реално стање ствари. Невесињска пушка од 1875 г. планула би годину дана раније, али «Правитељство руско и сам цар Александар Други непосредно су дејствовали на књаза Никола да уздржи народ од устанка.»²⁸⁾ Русија, недовољно спремна, предвиђала је наиме да устанак може изазвати незин рат са Турском, па га је зато одуговлачила. Сам кнез Никола још и раније, будући и сам у незгоди, увек је водио рачуна о руском расположењу; видећи тешко стање у Херцеговини за неколике последње године пре устанка, стање пуно буре и олује, он од руског цара тражи «отчински савјет како има поступити с браћом нашом христјанском у Херцеговини, хоћу ли гледати равнодушно како падају под мачем агаријанским, или ћу их оружаном руком потпомоћи.»²⁹⁾ А кад устанак почне, кад Србија и Црна Гора уђу у рат, Руси такође ступају у акцију. »Почела је Херцеговина, прихватила Босна, придружила се Бугарска, помогла Србија и Црна Гора, предузела Русија.« У манифесту руског цара Александра Другог од 12 априла 1877 било је објављено и ово: »Нашим верним поданицима познато је живо учешће које вазда указивасмо судби хришћанског становништва што га Турска притискује... То старање руководио нас је једнако, од почетка жалосних догађаја у Босни, Херцеговини и Бугарској... Кроз читаве две године дана трудили смо се непрестано, да приволимо Порту на то, да изведе реформе које би заштитиле хришћане у Босни, Бугарској и Херцеговини од самовоље месних власти.«

Одушевљењу Мостара и Херцеговине није било краја кад се сазнало да је Рудија ступила у рат и са још оваквим циљевима. »Сваки Србин тад је био један руски агент и свако би само за њу погинуо«, говорио нам је један памтеник из тих дана. Илустрована ратна кроника из 1877, у којој су приказиване борбе Руса, Срба и Црногораца са Турцима, просто је грабљена у Мостару и ишла од руке од руке; слике руских војсковођа, кретања руске војске по Дунаву, Балкану, чувени бојеви на Шипка-кланцу, око Плевне итд., све је то налазило невероватног одјека у Мостару, у ком су тада деца певала ону песму:

По Бугарској крв се лије
Око Плевне и Софије.
А из Плевне глас се чује

Осман-паша где тугује...
Око Плевне Руса много
А ја, царе, изнемога!"

Атмосфера у овим крајевима била је одиста таква да је све било у знаку устајања, побуне и оживљавања, али опет све са

²⁸⁾ Никола Први: Херцеговачки устанак, Записи од новембра 1932.

²⁹⁾ Из Цетињског архива, тсд. 1861.

главном мишљу на Русију. Један писац из тога времена писао је да су Срби у Босни и Херцеговини уверени да се Русија стара за њихово ослобођење већ столећима, и да је многе ратове управо због њих водила са Турском; она ће их најпоследње и ослободити.³⁰⁾ Руски конзули тада, разуме се, били су такође веома активни; и онај у Дубровнику одржавао је живе везе са Црном Гором и преко ње бодрио и соколио устанике; овај у Мостару не пропушта ни једну прилику да дође у додир са народом и да му дух подигне.

У свим данима Срби Мостарци нимало не сакривају своје расположење. Кад су, на пример, Црногорци, у септембру 1877, заузели Никшић, они су своју радост испољавали и тиме што су у великом броју дошли у цркву о имендану руског цара, који је падао некако истих дана.³¹⁾

Руска материјална и морална помоћ избеглицима

Никада се о Херцеговини није толико говорило као за време устанка 1875 и ратова који су дошли као његова последица. Под покровитељством саме царице Марије у Петрограду био је образован одбор за помоћ Херцеговцима, а по свима руским црквама сакупљали су се прилози. Цетињском одбору за помоћ херцеговачким избеглицима руска царица послала је 10 хиљада, а влада 40 хиљада рубаља. Из Петрограда је био стигао на Цетиње кнез Ваљчићков са великом експедицијом Руског црвеног крста који је носио храну и лекарије. Благодарети издашној руској помоћи, цетињски одбори снабдевали су храном 30.000 херцеговачких избеглица, мушких, жена и деце.³²⁾ Рачуна се да је у то доба било на црногорској територији око 100.000 херцеговачких избеглица без хране и крова. Тој сиротињи Руси су указивали велику помоћ, а нарочито неки Атанасије Васиљев. Симпатије словенских земаља уопште расле су за устанике упоредо са њиховим успесима. Три битке устаника са Турцима: удар на невинску касабу, бојеви на Глухој Смокви и Мураповици, одјекивали су широм Европе, а нарочито у Русији код панслависта, у корист устаника.³³⁾ Руска штампа почела је доносити специјалне приказе прилика у Босни и Херцеговини; још раније, 1875, *Славянскій Сборникъ* доноси чланак о аграрним односима у овим покрајинама. Уопште на сваки руски миг необично се пазило. Колико је само било појачано самопоуздање херцего-

³⁰⁾ Thomas Heraklović: *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb, 1906.

³¹⁾ Штраус Андрашију од 13 септембра 1877.

³²⁾ Војвода Гавро Вуковић: *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875—76*. Сарајево.

³³⁾ Записи од 1928, св. 5.

важних горшатака удружених са Црногорцима кад је руски цар Александар Други послао свога пуковника Богољубова са честитком кнезу Николи и одличјима за истакнуте борце и јунаке; то је било право окрепљење и морална подршка устаницима.³⁴⁾ А за време бављења на Цетињу грофа Илариона Николајевича Толстоја, ађутанта руског цара, доста Херцеговаца лепо обучених на коњима дошло је да му се поклони.³⁵⁾ Истина, окупација Босне и Херцеговине то одушевљење према Русији нешто је ослабила, али га, онако дубока и истварана дугим временом, није могла уништити.

Панславистичка мисао

Несумњиво је да је општем расположењу код Срба ишло у прилог и панславистичко истицање неких појединаца и кругова у покрајинама Аустро-Угарске. Још раније, из једног извештаја из 1867, види се како је приликом отварања етнографске изложбе у Москви дошла до изражаја »јединствена словенска мисао« и како су њени потстрекачи људи који су са територија Аустро-Угарске.³⁶⁾ Устанак у Босни и Херцеговини изазвао је код једног дела Хрвата у Хрватској и Далмацији одушевљење; у Загребу, Осијеку, Врљници и Дубровнику формирају се одбори за сакупљање прилога за устанике, а хрватска штампа пише чланке у корист устаника и житоше турска зверства. Бискуп Штросмајер је загрејан за устанак,³⁷⁾ а уредник загребачког *Обзора* изјављује у канцеларији президијалног корпуса у Загребу да је њему као Хрвату драже да Босну окупира Србија него Аустрија.³⁸⁾ У Далмацији је исто тако народносна мисао била оживела поводом ових савремених догађаја. Случај са М. Љубибратићем, коме су прављене бурне овације по Далмацији кад су га аустријске власти, у марту 1876, спроводиле у затвор у Задар,³⁹⁾ најбоље то показује. Затим одржавање зборова у Чешкој у корист Србије, па панславистичке демонстрације у Прагу приликом доласка руског генерала Чернајева, команданта српске војске у српско-турском рату,⁴⁰⁾ све то скупа мирише на узбуну словенских елемената у Аустрији. Свака руска победа у руско-турском рату одјекивала је радосно у свим словенским земљама, а сваки руски пораз у Европи и у Азији стварао потиштеност и нерасположе-

³⁴⁾ Записи од новембра 1929.

³⁵⁾ Никола Први: Црна Гора и третање у народу српском за ослобођење и народно јединство. Записи од јуна 1931.

³⁶⁾ Мин. спољ. посл. Ревертеру од 3 маја 1867 и Мин. спољ. посл. Васићу од 4 маја 1867 (Беч. држ. архив).

³⁷⁾ В. Чубриловић: Босански устанак, стр. 410—411.

³⁸⁾ Mollnary: Denkwürdigkeiten, II, S. 301.

³⁹⁾ H. Schulthess: Europischer Geschichtskalender, Jg. 1876 S. 242.

⁴⁰⁾ Isti, Jg. 76, S. 250 i Jg. 77, S. 203.

ње.⁴¹⁾ Борба о утицајне сфере између Русије, која је хтела да створи што већу Србију и Црну Гору, и Аустрије, која је све могуће радила да би осујетила стварање једне велике југословенске државе, била је у јеку.⁴²⁾ Било је једно време наде да ће Босна и Херцеговина бити проглашене као аутономне покрајине, јер је то лежало у основи руских захтева према Турској кад су руске армије биле у маршу према Цариграду.⁴³⁾ По Фурнијеу, очигледно је било да је Русија гледала да се оглуши о конвенцију са Аустро-Угарском од 1877 у погледу Босне и Херцеговине, али није у томе могла успети.⁴⁴⁾

Панславистичка мисао није ни после окупације Босне и Херцеговине попустила у својој јачини. Њени носиоци старали су се да читава европска јавност зна да у словенским земљама Аустро-Угарске трају незадовољства и немири.⁴⁵⁾ Руски тајни одбор у Београду обавештен је да ће у марту 1882 букнути у Босни и Херцеговини устанак; под руским притиском кнез Милаш мораће се одрећи Аустрије и Ристић ће се опет дохватити крмила.⁴⁶⁾

Почетком јануара 1882, на једној седници Словенског добротворног друштва у Петрограду, поред генерала Гурка, Скобељева, Радецког и Гањецког, беху изабрани за почасне чланове ове установе поп Богдан Зимонђић и Стојан Ковачевић «као неуморни борци за слободу отаџбине». Овај избор двојице херцеговачких првака узбуди аустријску дипломатију, тако да је полузванични лист Ново Време морао ту вест демантовати. На тај деманти Свѣт је одговорио да је друштво приватно и да за његов рад не одговарају званичне руске власти.⁴⁷⁾ Месец дана доцније исто друштво у Одеси бира Стојана Ковачевића за свога почасног члана.⁴⁸⁾

Поврх тога дођоше у исто време два говора генерала Скобељева, један у Петрограду, а други у Паризу њерпским студентима. Генерал Скобељев, у словенском свету тада једно од најпознатијих имена, овако је говорио Русима: »Док смо се ми овако састали, наша браћа са планина Јадранског мора, која се боре за своју веру и народност, називају се разбојницима и с њима се као таквим поступа. Тамо, у рођеној словенској земљи, немачко-мађарске пушке уперене су против наше браће. . . Срце се стеже. Али велика утеха за нас јесте вера у снагу историјске мисије руске.«⁴⁹⁾ Пред српским студентима који су манифестовали своје

41) Schulthess, Jg. 77 S. 224.

42) Fournier, S. 41—42.

43) Isti, S. 53.

44) Oto Fürst v. Bismarck: Gedanken u. Erinnerungen' II Bd., S. 215.

45) Карољи Калнокију од 18 јан. 1882.

46) Кевенхилер Калнокију од 20 јан. 1882.

47) Траутенберг Калнокију од 31 јан. и 18 фебр. 1882.

48) Припциг Калнокију од 28 фебр. 1882 (Бечки државни архив).

49) Зора од 21 јануара 1882.

симпатије према победнику са Плевне, Скобељев је био необично искрен и отворен. »Кунем вам се — каже генерал — да се истински радујем што сам окружен младим претставницима српског народа, који је први развио заставу слободе на словенском југу.« Он се исповеда зашто Русија није на висини свога задатка: њу у унутрашњости подровавају страни утицаји. »Да, странац је свуда у Русији. Његова је рука свуда«. Тај странац то је Немачка. Али обрачуни ће убрзо доћи и борба између Словена и Теутона је неизбежна. На крају Скобељев је рекао да се неће Срби сами борити ако ико дирне у Србију или Црну Гору.⁵⁰⁾

Сва руска штампа у овом времену пише у корист Срба уопште, а нарочито у корист Срба у Херцеговини приликом устанка 1882. Европа је поверила Аустрији да у Босни и Херцеговини заведе мир и законитост, али се показало да она није могла постићи тај циљ, — то је главна мисао око које се окреће писање руске штампе. Нажалост, каже се на једном месту, ми сада нисмо у стању да предузмемо један рат да бисмо помогли нашој словенској браћи на југу.

У овим већим местима Русије постоје словенска друштва која одржавају везу Русије са Балканом.⁵¹⁾ Та панславистичка организација обухвата простор од Москве до Неретве и Котора.⁵²⁾ Аустријску дипломатију овога времена био је обузео неки страх од ове организације па је у својим извештајима понекад и претеривала. Тако се на пр. због једног незнатног добровољачког одреда у Одеси, који је требао да крене почетком марта 1882 у Херцеговину, води велика преписка.⁵³⁾

Одјек панславистичке мисли био је одиста јак. Чак је и један део пољске штампе био заинтересован догађајима и чемирима у Херцеговини.⁵⁴⁾ У Бугарској су се биле толико размахале симпатије за Херцеговце, да су власти конкретним чињеницама допуштале тај размах;⁵⁵⁾ готово је било дошло до организовања добровољачких чета на територији Бугарске и до пребацивања оружја.⁵⁶⁾

При крају прошлог века мостарски Срби почињу успостављати са словенским земљама културне везе. Те везе ствара мостарско српско певачко друштво Гусле, које је сада стекло глас солидне и активне установе. На једној одборској седници 1895, одборник Јово Банић предлаже да друштво приреди концертат са песмама словенских композитора, »како би друштво подигло свој углед међу Словенима и ступило у везе са осталим

⁵⁰⁾ Прилог изв. Бојста Калнокију од 18 фебр. 1882.

⁵¹⁾ Траутенберг Калнокију од 1 марта 1882.

⁵²⁾ Калноки посл. у Цариград од 11 маја 1882.

⁵³⁾ Траутенберг Калнокију од 30 марта 1882.

⁵⁴⁾ Бренер Калнокију од 13 априла 1882.

⁵⁵⁾ Кевенхилер Калнокију од 8 јула 1882.

⁵⁶⁾ Калноки Билденбену од 11 јуна 1882 (Бечки држ. архив).

словенским народима.«⁵⁷⁾ Исте године моли се бугарско друштво Словенска Беседа у Софији да пошаље Гуслама неколике бугарске композиције, како би се Мостарци упознали са бугарском националном музиком. И заиста, сада Гусла имају у свом репертоару песме многих словенских народа, а нарочито Руса и Чеха. Чеси постају и хоровађе Гусала, они су први музички васпитачи и учитељи у Мостару: Јосиф Хорки, Рудолф Замрзла, Вилхелм Сајферт, Хуго Дубек, Милош Дозела и Јован Јудл. Међу овим музичарима било је спремних и даровитих људи: Замрзла, на пример, после одласка из Мостара постаје диригент Народног Дивадла у Прагу; Дубек и Замрзла били су се толико саживели са мостарском средином, да су у Мостару компоновали извесне ствари.⁵⁸⁾ Уредници чешких листова: *Dalibor* и *Narodni Listy* често су се лично заузимали да у Мостар дође добар музичар. Уредник овог последњег листа, Јосиф Голочек, тражи у једној прилици од Гусала неке податке за своју историју Босне и Херцеговине.⁵⁹⁾

Добар глас у словенском свету Мостар је био стекао нарочито после устанка 1875 и 1882, а то се видело и по прилозима 1902, кад је Херцеговином глад завладала.⁶⁰⁾

Просветни и књижевни пропагатори руске мисли

У овом раздобљу од педесет година, које нас посебно занима, на сваки начин порастао је и интерес за руску књигу. Свештенство је, ако је хтело да се користи руским теолошким књигама, морало понешто учити руски. Неки су за невољу преписивали речнике; један такав преписани руско-српски речник из шездесетих или седамдесетих година прошлога века нађен је у манастиру Дужи.⁶¹⁾ Па и уимућније мостарске куће почео је помало залазити руски дух, као и нека тежња да се свако нечим видљивим руским »закити«. После оне генерације руских ђака о којој се Чокорило старао, дошла је осамдесетих година друга и она се више посвећивала практичним и световним наукама. Као оно у Србији за време Св. Марковића, кад је »за једног »новог човека« било обавезно знати руски,⁶²⁾ кад је у социјалном и књижевном погледу једна сасвим нова оријентација заокукљала људе, тако је и у Мостару била завладала нека русоманија: људи су се заносили величином Русије; они ређи којима је долазио до руке Гогољев

⁵⁷⁾ Записник Гусала из 1895.

⁵⁸⁾ Арх. Гусала. Дубек је дело музику за водвиљ Јабука и Шалчанинову Задубину, а Замрзла компоновао Вијенац српских пјесама, Вијенац чешких пјесама, Пред школом Св. Саве, Химну Гусала, Омладинско коло, Свјати Боже.

⁵⁹⁾ Арх. Гусала из 1892.

⁶⁰⁾ Арх. Гусала из 1902.

⁶¹⁾ Сада је у Архиву Срп. правосл. опш. у Мостару.

⁶²⁾ Јован Скерлић: Ист. нове српске књижевности, Београд 1921, стр. 356.

Тарас Буљба или какав превод од Тургенјева, роман или приповетка, одушевљавали су се њеним чудним снагама, палили у глави читаве ватромете о моћима те земље; по кућама су држане оквирене слике руских царева и војсковођа, а неки су опет имитовали руске спахије, запуштали браде, итд. Необуздана машта херцеговачка и ту је долазила до изражаја.⁶³⁾

При крају деведесетих година почињу девојке из угледних мостарских кућа одлазити у девојачки институт царице Марије на Цетињу, који је, под контролом руског »министра Резидента« на Цетињу и црногорског министра финансија, издржавала руска царица.⁶⁴⁾ Управитељица школе Софија Петровна Мертваго била се прочула као одлична васпитачица. Пореклом из једне властелинске куће у Казану, у којој су се сакупљали руски књижевници и уметници, и чија се мајка сама бавила педагогијом, она се као велики пријатељ Срба сва предаје васпитању и просвећивању српскога народа.⁶⁵⁾ Поред рускога, који је у заводу био на равној ноzi са српским, учио се и француски језик. Руској историји и руској култури уопште овде је поклањана посебна пажња. Наставно градиво било је приближно ономе данашње учитељске школе, с разликом што су питомице после изласка из завода знале добро руски и прилично француски језик; певању и музици — руски композитори имали су првенство — давано је недељно по неколико часова. Из тога завода изашла је и Вукосава Иванишевић из Мостара, која ће у Зори бити главни преводилац руске књижевности.

Сарајевска Босанска Вила, која се у Мостару много читала, свакако је имала заслуга за ширење руске књижевности у овом крају; посвећена много фолклору и народним умотворинама, она је у том погледу и задоцњењу према београдским и војвођанским часописима. Како су питања цркве и школе још увек на првом месту у Босни и Херцеговини, она још при крају деведесетих година доноси преводе чланака и расправа верског, црквеног и педагошког карактера; тако на пр. Сава Косановић преводи О васпитању од Бјелинског, а Ник. Дучић од К. Побједоносцева Мисли о цркви, држави, вјери, народној просвјети. Сад се почиње указивати на културне и друштвене односе између Руса и Срба (Српско подворје у Москви, Славянское Благотворительно Общество, итд.). Упоредо са тим

⁶³⁾ Милишић Ј. дао нам је доста података из тога времена. Било је чак и народних игара у којима су руске личности играле неку улогу.

⁶⁴⁾ Извештај о Девојачком царице Марије интернату на Цетињу 1889—90, стр. 24—25.

⁶⁵⁾ Босанска Вила од 1 јануара 1898.

јавља се прави интерес за руску књижевност.⁶⁶⁾ Са Зором тај ће се интерес развити (и за време њеног излагања преводе се ови руски писци: Л. Толстој, Немирович-Данченко, Чехов, Алексеј Толстој, Тургенев, Потапенко, Пјетухов, Семјетковски, Ајвазовски, Енгелхарт, Пушкин, Тјутчев, Величков, Љермонтов, Некрасов и др.,⁶⁷⁾ а са појавом Српског Вјесника у Мостару (1897), који има и директних веза са Русијом, проширује се колико-толико обавештајни круг Мостараца за руске ствари. Занимљиво је да се она традиција одржавања веза са Русима и купљења прилога за српске цркве и школе још и сада негује. Тако 1898 »Божији служитељи, што се налазе у св. Кијевско-Пештерској лаври, сјетише се своје браће по вјери, крви и језику и послаше им 500 икона на хартији.«⁶⁸⁾ У прослави стогодишњице рођења Пушкиновог, 1899 г., узео је учешћа и Мостар. Најпре, Зора донела је чланак од Јована Максимовића (Пред Пушкинову прославу) у коме чланкописац покушава да обележи значај песников с обзиром на нашу књижевност »на коју је у новије вријеме, преко пјесничких творевина Л. К. Лазаревића, В. Илића, С. Матавуља, Свет. Ранковића, Мил. Јакшића, Ј. Дучића и А. Шантића, непосредно или посредно утјецала она чиста руска поезија чија је величанствена зграда изграђена тек на основи положеној моћном руком А. С. Пушкина.« Пушкинова уметност унела је у руску поезију управо оно за чим данашња српска поезија тежи, а то је префињеност и арпизам. Због тога се код нас В. Илић трудио око »умјетничког дијела поезије«, стварао унеколико по угледу на Пушкина артистичку поезију. »Пјесници који дођоше за Војиславом, а на властито Милета Јакшић, Ј. Дучић и А. Шантић држе се достојно Војиславом прокламованог умјетничког начела.«⁶⁹⁾ А Српски Вјесник, пишући поводом прославе, на уводном месту каже да су »дани Пушкинове прославе сјединили душевно све словенство; Пушкинови дани били су душевна храна за све Словене, они су побудили оправдани понос и оправ-

⁶⁶⁾ Босанска Вила од 1 октобра 1887 доноси карактеристичан чланак из Москве: Руска библиографија, потписан од неког Вл. Зеромског. Писан са тенденцијом чланак између осталог каже: »Међу словенским народима у данашње вријеме прво мјесто како географски тако и литеративно заузимају Руси. Шта више, руска литература не само да надмашује друге словенске књижевности, него се такмичи са литературом најобразованијих народа јевропских — са Француском, Инглеском и Немачком«. И док цели напредни и просвећени свет чита дела великих руских писаца, догле се код нас Срба — ту се каже — и не спмињу имена једног Достојевоког, Толстоја, Шчедрина, Успенског, Даниловског и других. »Јако дакле други јевропски народи толико преводе руске знамените списе, зашто ми Срби, којима би лако било, зашто велим да се ми на то не осврћемо. Тога ради мислимо да неће бити згорега, ако Босанска Вила буде доносила главније дотађаје из руског књижевног живота...«

⁶⁷⁾ Писци се наводе овим редом како су се појављивали у Зори.

⁶⁸⁾ Српски Вјесник од 31 маја 1898.

⁶⁹⁾ Зора од априла 1899.

дану радост у сваком правом Словенину.«⁷⁰⁾ На прослави је био из мостара Душан Л. Радовић, уредник Српског Вјесника и преводилац Пушкинове приповетке Капетанова кћерка.⁷¹⁾ Из опширнијег приказа те прославе у Петрограду⁷²⁾ види се да је учесник из Мостара тамо дошао и до речи. Пушкинове заслуге за Србе он види у томе што је овај преводио на руски наше народне песме, »које су се Пушкину одвећ допале, и ако их је могао читати у рђавом француском пријеводу.« Тако је велики руски песник »био један од првих Руса који је упознао руски народ са српским.«⁷³⁾

Сав у русофилским водама, Српски Вјесник је редовно обраћао пажњу на руске књиге и руске писце и на тај начин, колико је био у стању, оживљавао радозналост у свом читалачком кругу за руском књижевношћу. Поред мостарске Зоре, он је крајем прошлога века једини лист у овом крају који се помало бави и словенофилском политиком и ради на зближавању Руса и Срба. Орган генерала Комарова Свѣт, пишући о словенској штампи тога времена, спомиње и овај мостарски лист и са симпатијама истиче његов словенски правац.⁷⁴⁾ Карактеристично је да се Српски Вјесник бавио и темама које нису одговарале његовој снази; он се, на пр., залаже за један свесловенски језик који би требао да буде руски, јер се само руска култура и руска књижевност могу уздигнути до општег словенског значаја. Стара Коларова »теорија о четири главна словенска језика« по њему је неостварљива. Према томе сваки образовани Словен морао би научити руски и писати и говорити, како би руски језик постао општим језиком словенске интелигенције. Српски Вјесник је позајмио ове мисли од Ј. Колечека, који их је изложио у јануарској свесци часописа Kvetу (1898).

Руска лектира у Мостару

Руска лектира мостарске читалачке публике — оне одабраније, разуме се — за последњих двадесет година прошлог столећа проширила је онај круг књига из времена Јоаникија Паму-

⁷⁰⁾ Српски Вјесник од јула 1899.

⁷¹⁾ Књигу је издала мостарска књижара Владимира М. Радовића, која је поред осталих књига штампала и преводе ових руских дела: Достојевски: Понижени и Увријеђени (превод Д. Радовића); Туђа жена и муж под крветом (преводилац непознат); Тургењев: Клара Милићева (превод Ж. Драговића).

⁷²⁾ Српски Вјесник од јула 1899.

⁷³⁾ Очигледно је да Радовић тада није знао да су Гусле Проопера Мери-меа »Збирка песама у прози, коју је писац претставио као српске народне песме, и мистификација је била тако вешто удешена да су неколики писци, међу њима и сам Пушкин, поверовали у аутентичност песама и превели их хвалећи јако народну српску поезију.« П. Поповић: Преглед српске књижевности, страна 99.

⁷⁴⁾ Српски Вјесник од 31 маја 1898.

чине и Прокопија Чокорила. Од поучних, моралистичких дела (у С. Д. Магазину 1863 преведен је и Гиљфердингов рад О Кирилу и Методију) прешло се на лепу књижевност уопште, па и на руску. Само, колико су руски преводи стизали до Мостара? Знамо тачно да је у то време Мостар имао претплатника, поред оних на Босанску Вилу, и на Бранково Коло, Јавор, Невен, Звезду, Дело, Летопис Матице Српске, Српски Преглед и Отаџбину. Друштво Гусле у својој читаоници имало је тада ове листове и часописе: Бачванин, Српски Глас, Напредак, Одјек, Глас Црногорца, Виђело, Сарајевски Лист, Отаџбина, Босанска Вила, Нова Зета, Јавор, Преодница, Дабро Босански Источник, Просвјета, Сион, Голуб, Хришћански Вијесник, Дарданија, Невен, Тежак и Занатлија. Већина тих листова и часописа доносила је у мањој или већој мери преводе руских писаца — песме, приповетке, чланке, преводе романа у наставцима и одломцима — и преко њих је тадашња мостарска публика упознала руска дела. Руска преводна књижевност у самосталним издањима такође јој је била приступачна.

Један од првих руских писаца са којима су се Мостарци упознали био је Гогољ; Чичиковљеви догађаји или Мртве душе (превод Милована Глишића и Миљковића, Забавна Библиотека, 1872) овде су се много читали; од истога писца београдско издање Тарас Буљбе (превод Мил. Глишића, 1876) и новосадско издање Ревизора (превод Пере Тодоровића, 1880) били су прилично раширени. Ревизора су Мостарци волели и, доцније, дилетанти Гусала приказаће га у свом позоришту. У Малој библиотеци (Пахера и Кисића) превешће Вукосава Иванишевић од истога писца Женидбу (1902). Свакако најпознатији и најчитанији руски писац овог времена у Мостару био је Тургенев. Ваљда зато што је било највише преведених дела од њега, њега су највише читали и, готово, највише волели. Ево неколико његових дела која су се налазила у овом времену по мостарским кућама: Руђин (Нови Сад, 1872, превод В. Арсенијевића), Оцеви и деца (Нови Сад, 1882, превод В. Арсенијевића), Дневник залишног човека (Нови Сад, 1883, превод В. Арсенијевића), Неволница (Панчево, Нар. библиотека Браће Јовановића), Дим (Нови Сад, 1886, превод Илије Вучетића).

Роман Шта да се ради (Смедерево, 1885) од Чернишевског читао се доста у Мостару. Затим, у издању Српске Књижевне Задруге (нас овде интересују издања само до краја прошлог века) читала се Потапенкова Истинска служба (1892) и Обломов од Гончарова (1898). Лав Толстој слабије је био познат Мостарцима у самосталним издањима све до појаве Васкрсења објављеног најпре у Њиви; Српски Вје-

сник од 27 марта 1899 постарао се тада да читалачкој публици донесе опширнији садржај романа. Као ни на једног руског писца, Зора је на Толстоја обратила велику пажњу, доносила многе приказе његових дела, белешке о његовим издањима и преводе неких његових приповедака. У књижници Ристе Иванишевића нашли смо један превод Крајцерове Сонате из 1890. Достојевски је овде био познат по својим Бедним Људима (превод Јов. Максимовића, Панчево) и Белим Ноћима (Земун 1898).

И остали руски писци били су мање или више овде познати. Чехов је на пр. био углавном познат преко Зоре, а и по шалама и гротескама које су давали дилетанти Гусалина својим селима. Доцније ће Мала библиотека издати и њега (две свеске приповедака) и Горког (На дну). Народна библиотека браће Јовановића из Панчева, која је имала у Мостару леп број претплатника, такође је допринела ширењу руске књиге у Мостару. Преко ње се ова публика упознала раније са Карамазиновом Мартом Посадницом (1881) и Гогољевим приповеткама (5 св.).

Мостарски писци пропагују и преводе руску књижевност

Али Зора је на сваки начин највише учинила за популарисање руске књиге у Мостару. Поред уредника у њој су преводили с руског: Вукосава Иванишевић (њен највећи превод био је Кнез Сребрени од А. К. Толстоја, који је излазио скоро читаве две године, 1897—1898), Косара Цветковић, Јован Максимовић, Михајло Јакшић, Ј. Д. Димитријевић, Драг. Илић, Бор. Л. Ценић, Никола Теодоровић, Веља Миросављевић, Змај, Никола Богосављевић, С. Д. Мијалковић, Ник. Николајевић, Милорад Митровић и др. Сви њени уредници били су у књижевном погледу »руски«¹ оријентисани; чак и Атанасије Шола, »Парижлија«, како су га тада звали, и Ј. Дучић, који ће, после одласка из Мостара, скренути у западне воде. Сви су они били на осматрачници руске културе, прагмични, према тадашњим мостарским могућностима, појаве у руском књижевном животу. И сви писци из тог мостарског круга учили су се — да за тренутак не мислимо на народну књижевност — на руским обрасцима и кроз њих проширивали свој видокруг. И сви су скоро преводили руске писце јер је то било »и савремено и модерно«² и, несумњиво, корисно, и тако давали свој допринос, макар и скроман, нашој преводној књижевности. О руском утицају на мостарске писце могло би се посебно и опширно говорити; доцније ми ћемо само указати на њу у времену њиховог првог духовног формирања. А. Шантић преводио је Карамазина (Гост, Звезда, 2, 1898), Надсона (Јуда, Бранково Коло, 1902; Наше покољење, Срђ, 1902) и једног непознатог песника (На растанку, Јавор,

1892); Јован Дучић: Пушкина (Анцело, Зора, 1898; Анцело, Летопис Матице Српске, 1901; Бахчисарајски шедрван, Лет. Мат. Срп. 1900; Годуб, Лет. Мат. Срп., 1900; Ехо, Зора, 1896; Кавкаски сужањ, Лет. Мат. Срп. 1905; Овде, Инезиљо..., Зора, 1896; Цигани, Лет. Мат. Срп. 1902), Надсона (Не молим се оном, кога једва дрзне, Зора, 1896), Некрасова (Разби се љубав, Зора, 1896), И. Л. Палмина (И тугу твоју и заветне мисли, Зора, 1896). Нисмо могли утврдити да је Св. Ђоровић негде објавио какав превод с руског, али у накнаду за то знамо да је руски доста читао, тим језиком прилично владао и једно време с руског преводио Дикенса;⁷⁵⁾ сам Дучић, у једном приказу о Ђоровићу, помиње Боборикина,⁷⁶⁾ кога је Ђоровић волео. Јаков Шантић такође преводи с руског; од њега смо нашли објављену само једну песму од Горког (Соколова песма, Срђ, 1904). Колико су мостарски писци били занесени и одушевљени руском књижевношћу види се и по томе што су на чело првих својих књига, као епиграфе, узимали стихове од руских песника. Тако Дучић, пружајући читаоцима своје Пјесме,⁷⁷⁾ исписује Љермонтовљеве стихове:

Прими, прими мой грустный трудъ
И, если можешь, плачь над нимъ, —
Я много плакал,

а А. Шантић Полонскијеве:

Мое сердце — родникъ моя пѣсня — волна,
Пропадая вдали, — разливается...
Подъ грозой — моя пѣсня, какъ луча, темна,
На зарѣ — въ ней заря отражается.
Если же вдругъ всплхнутъ искры нежданой љубви,
Или на сердце горе накопится —
Въ лоно пѣсни моей льются слезы мои,
Волна увосить ихъ торопится⁷⁸⁾

Руски часописи и композитори у Мостару

У ово време Мостар није без руских часописа. Нива је била позната од почетка деведесетих година, а мостарске питомице руског интерната на Цетињу размножиле су је идућих година. Поред Ниве, у Мостар су долазили ови часописи: Русское Обозрѣніе, Наблюдател, Руская Бесѣда и Дѣтскій Вѣстникъ. Руске књижаре и издавачка предузећа сладе су своје проспекте и спискове књига многим Мостарцима.

⁷⁵⁾ Према саопштењу Вукосаве Иванишевић — Ђуковић.

⁷⁶⁾ Босанска Вила од 30 јануара 1900.

⁷⁷⁾ Јован Дучић: Пјесме, издање уредништва Зоре, Мостар 1901.

⁷⁸⁾ Алекса Шантић: Пјесме, издање Шахера и Кисџа, Мостар 1901.

Певачко друштво Гусле, које је тада давало тон мостарском друштвеном животу, често је са својим хором певало и световне и духовне руске песме, а њихов друштвени хоровађа Рудолф Замрзла хармонизовао је Вијенац народних руских pjesама које су се, посебно штампане, растурале и изван Мостара.

Руску музику, нарочито ону црквену, Гусле почињу неговати деведесетих година прошлога века. Крупна и угледна имена руске вокалне музике, — међу њима Бородин, Малашкин, Григоров, Гречанинов, Рахмањиков, Чајковски, Бортњански, — постају позната Мостарцима. О седамдесетпетогодишњици смрти Димитрија Бортњанског хор Гусала пева његове величанствене, пуне снажних ефеката, композиције и том приликом говори се о животу и делима овога музичара.⁷⁹⁾

Посете чувених руских хорова Славјански (1895) и Надежда (1901) Мостару распламсале су одушевљење руском песмом. Диригент Славјанскога, оснивач и диригент друштвене у исто време, даје Гуслама партитуре свих композиција које пева његов хор. Управа Гусала раније је добављала руске композиције из Трста, преко трговца Лазе Аничича, и од књижара Червеног из Кијева.⁸⁰⁾

Закључак

Према изложеном стању ствари, руски утицај у ово доба био је необично јак у Херцеговини. Последница смишљене пропаганде у Босни и Херцеговини, резултат дипломатске и врло добро вођене политичке акције у овим крајевима, наслонене на православање, словенску сентименталност и замах слободњачког духа против турског зулума и аустријске тираније, он је у Мостару био нашао најпогодније тле, и од свих места у овим крајевима у њему је дошао до најјачег изражаја. Неколико покољења честитих народних бораца прихватили су »вражји опасну али једино спасоносну игру«, схватили њену замашност управо онако како је било потребно и са мањим средствима постигли велике резултате.

У првом реду, националној мисли овога краја руски утицај даје ширину и окрепу. Шта су шири народни слојеви могли тада очекивати од Србије и Црне Горе без руске подршке, па још нарочито у доба док су се ове две државе бориле за своју самосталност, или за један округ, или за један кагун? Без претеривања речено, у друштвеном и политичком погледу Руси су овде изазвали један читав препород. Тек под њиховом помоћи и заштитом и школа и црква дисале су лакше, а просвећеност почела до-

⁷⁹⁾ Архив Гусала.

⁸⁰⁾ Исти архив.

бивати озбиљније и шире размере; пионири херцеговачке просвећености били су или руски ђаци или људи руски оријентисани.

Најпосле, прва страна књижевност, она која је отварала очи нашим писцима, више обдареним и књигољубивим него образованим, у почетку више књижевним и просветитељским мисионарима него правим књижевницима, била је опет руска. Блиска им по језику и душевном повесму, драга што је словенска и »велика«, она им је била истодобно и прва инструкторка и прво откриће њихово. За латинску ученост и форму, за немачки класицизам или италијанску вербалистику, они нису знали. Знаци су за то само они ранији из фрањевачког круга, али то нису умели прелити у наше народне калупе и саобразити духу народном. Тако су руском утицају мостарски писци плаћали »добровољни данак«, јер сви су осећали да им »с те стране сунце сја«.

J. РАДУЛОВИЋ